

► De nieuwe 'dienstmeisjes'

Zorgarbeid en globalisering in Duitsland
*Helma Lutz (met medewerking van
 Susanne Schwalgin)*

Vom Weltmarkt in den Privathaushalt
 Die neuen Dienstmädchen im Zeitalter der
 Globalisierung, Verlag Barbara Budrich,
 Opladen & Framington Hills, 2007
 ISBN 10: 3-86649-011-9, 230 pagina's,
 € 19,90

De discussie over de verdeling van betaalde arbeid en onbetaalde zorgarbeid is een kern-thema in Genderstudies. Met dit (Duitstalige) boek wil Helma Lutz aan die discussie bijdragen. Maar het is ook een belangrijke bijdrage aan Migratiestudies, omdat het gaat om betaalde arbeid van gemigreerde vrouwen en mannen in andermans huishouden. Dit onderzoek heeft daarnaast ook tot doel om de mythe te doorbreken dat de levens van migranten en Duitse autochtonen elkaar niet zouden kruisen. Helma Lutz gaat bij haar analyse niet uit van een onderdrukker/onderdrukte-model, maar zij introduceert de term 'wederzijds (etniserend) grenswerk', om duidelijk te maken dat het gaat om asymmetrische verhoudingen die sterk emotioneel geladen kunnen zijn. Zij schept daarmee ruimte voor thema's die nog niet of nauwelijks aan de orde kwamen in Duitstalige literatuur over migratie en huishoudelijke arbeid, zoals de emotionele en relationele meerwaarde van zorgarbeid die vaak onzichtbaar blijft.

Het onderzoek is gebaseerd op gesprekken met experts, participerende observatie en in het bijzonder op interviews met betrokkenen. Behalve 27 migranten – 26 vrouwen en één man – die werken in Duitsland en in hun



eigen levensonderhoud en vaak dat van familieleden voorzien door het doen van huishoudelijke arbeid, interviewde Lutz ook 19 'werkgevers' – 16 vrouwen en drie mannen.

De ondertitel met de ouderwets burgerlijk aandoende term 'dienstmeisjes' doet vermoeden dat het hier gaat om een vergelijkend onderzoek naar de condities van negentiende eeuwse dienstmeisjes en contemporaine migrantes in de zorgarbeid. Helma Lutz vergelijkt zaken als contracten, salarissen en behandeling van hedendaagse helpers in de zorg voor kinderen en het huishouden weliswaar met die van de negentiende eeuwse dienstboden, maar dat is niet de kern van haar boek. Zij richt zich vooral op de actoren van vandaag en hun biografische vertellingen. Wel vergelijkt zij de manier waarop de 'oude' en de 'nieuwe' huishoudelijk werkenden hun functie en hun rol in het huishouden opvatten. Zo stelt zij dat zowel het negen-

tiende eeuwse dienstmeisje als het twintigste eeuwse vooral 'vreemdelingen' zijn, waardoor sociale verschillen aan het licht komen, maar vooral nationaliteit en gender een centrale plaats gaan innemen in de wederzijdse percepties van werkenden en werkgevers. Nationaliteit en gender zijn vooral ook van belang als het gaat om de politieke omstandigheden en de mogelijkheid van sociale verandering. Zo is de beeldvorming van de veelgevraagde Duitse huishoudsters in vooroorlogse burgerlijke Nederlandse gezinnen, 'Duitse parels' genoemd, tijdens de Tweede Wereldoorlog veranderd in het beeld van Duitse 'spionnes' (p.26).

In de analyse van het transnationaal moederschap, van professionaliseringsstrategieën, culturele meerwaarde en cultureel kapitaal, en vooral in de geconstateerde veranderingen in genderidentiteiten komen echter voornamelijk de verschillen tussen de negentiende eeuwse dienstmeisjes en huidige helpers naar voren. Daarbij valt op dat het niet langer gaat om laagopgeleide, inwonende jonge meisjes, maar veelal om zelfstandig wonende, goed opgeleide vrouwen van middelbare leeftijd, waarvan velen met kinderen en familie in hun thuisland. In de negentiende eeuw was klasse de belangrijkste scheidslijn tussen helpers en geholpenen, nu is herkomst (nationaliteit in combinatie met etniciteit), volgens Lutz, de belangrijkste scheidslijn, zowel tussen de helpers onderling als tussen helpers en autochtone Duitsers.

Er zijn drie thematieken die richting geven aan de studie van Helma Lutz. In het hoofdstuk '*Kommunikation, Selbst- und Fremdwahrnehmung*' bestudeert Lutz de oorzaak en ontwikkeling van de voortdurende economische asymmetrie vanuit het oogpunt van het interculturele karakter van de relatie tussen opdrachtgevers en helpers. Het hoofdstuk '*Arbeitsidentität*' gaat in op de voormalige werkervaring van de helpers in relatie tot

de huidige arbeidsidentiteit. Lutz vraagt zich onder meer af of huishoudelijk werk ook als positieve marker voor arbeidsidentiteit gezien kan worden. Interessant is dat mensen die voorheen werkzaam waren in functies met een hoge status hun huidige betrekking als huishoudelijk werkers veelal niet zien als minderwaardig, maar dat ze trots zijn op hun werk. In '*Netzwerkbildung und transnationale Lebensführung*' gaat zij in op vragen rondom transnationale identiteitsvorming en gemeenschapsvorming, transnationaal moederschap en het leven in illegaliteit. Met behulp van deze drie thematieken navigeert Lutz door de interviewdata, waardoor zich themaverbreidingen ontvouwen binnen de casestudies, die zij op een levendige, inzichtelijke en nauwkeurige manier beschrijft en analyseert. Thema's als 'reinheid, afschuw en schaamte', 'strategieën en beperkingen in professionalisering,' 'overeenkomsten gebaseerd op vertrouwen in tegenstelling tot contracten,' en het 'transnationale gezin,' worden daarbij vanuit het perspectief van de helpers en de opdrachtgevers benaderd.

Deze benadering laat al zien dat Lutz aandacht heeft voor de subjectiviteit van haar informanten. Bovendien heeft zij ook oog voor haar eigen positie als onderzoeker. Zij bevindt zich daarmee in een spanningsveld tussen (feministische) reflexiviteit en wensen en gebruiken van het dominante paradigma op het terrein van Migrantenstudies. Tegelijkertijd is er ook een wisselwerking tussen haar positionering binnen dit dominante paradigma en haar mogelijkheden om een dergelijk gedegen onderzoek te doen, gebaseerd op jarenlange onderzoekservaring, onderzoeksbudget en uitwisseling binnen de academische gemeenschap. Door haar samenwerkingsverbanden expliciet te maken en herhaaldelijk te reflecteren op het onderzoeksproces, maakt zij inzichtelijk welke positie zij als onderzoeker

inneemt in zowel dit spanningsveld als in haar onderzoek.

Soms komt zij daarbij voor verrassingen te staan, zoals bij het vinden van respondenten voor interviews. Lutz heeft aanvankelijk geprobeerd interviewrespondenten te vinden via groepen die met en voor migranten werken, waaronder kerkgenootschappen, feministische groepen, en natuurlijk migrantenorganisaties. Daaronder waren veel politieke en activistische groepen, die volgens mij door de inbreng van hun specifieke expertise hebben bijgedragen aan de kwaliteit van het onderzoek. Het leverde weliswaar geen enkele kandidaat voor een interview op, maar Lutz heeft wel veel informatie verkregen via deze organisaties. Uiteindelijk zijn alle geïnterviewden geworven via persoonlijke contacten en informele netwerken.

De terughoudendheid van de gecontacteerde groepen laat zich wel verklaren. Lutz had onder andere contact met meer politiek georiënteerde organisaties in Berlijn en Hamburg, waaronder: *ZAPO* (organisatie voor migranten die forenzen tussen Berlijn en Oost-Europa), *Ban Ying* (ngo die Aziatische migrantenvrouwen ondersteunt), *Lesbisches Bündnis für Arbeit* (steungroep voor geïlegaliseerde huishoudelijk werkers) en *Mujeres sin Fronteras* (ngo voor Latijns-Amerikaanse vrouwen in Hamburg). Dat empirisch onderzoekers veronderstellen dat dergelijke organisaties en hun uitgebreide netwerken bereid zijn onderzoeksprojecten te steunen met hun kennis en ervaring, zoals aanvankelijk ook Lutz, weerspiegelt een meer algemene objectiverende houding van onderzoekers. Deze houding ontvangt juist van activisten en ngo-medewerkers veel kritiek. Een voorbeeld van een migrantenorganisatie die dat geproblematiseerd heeft, is het Oostenrijkse Maiz (autonoom migranten centrum Linz) dat opereert vanuit het perspectief van de migranten. Maiz stelt daarom als voorwaarde

voor samenwerking tussen migrantenvrouwen en autochtone meerderheden (onderzoekers, wetenschappers, artiesten, et cetera) dat er zowel gereflecteerd wordt op de sociaal ongelijke positie van de migranten, als op de eigen geprivilegieerde positie van de autochtone meerderheden. Samenwerking is daarbij een proces van voortdurende onderhandeling over bestaande verschillen en asymmetrieën.

Lutz' presentatie en analyse van de interviews maken voornamelijk de verschillen tussen helpers en opdrachtgevers zichtbaar en zijn sterk gericht op handelingsmogelijkheden en perspectieven van de migranten. In *Vom Weltmarkt in den Privathaushalt* opent Lutz een ruimte in het academisch discours waarbinnen vele migranten een stem krijgen zonder hen te ontkrachten of hen als slachtoffers neer te zetten. Dit vereist een grote sensitiviteit in de analyse en in de omgang met het interviewmateriaal. Haar gebruik van intersectionele analyse is hier bijzonder gepast omdat het de snijpunten tussen diverse kruisende assen van privilege en discriminatie zichtbaar maakt. Hiermee voorkomt zij dat de relatie tussen helper en opdrachtgever geconstrueerd wordt als een simpele uitbuitingsrelatie of wordt gekarakteriseerd als 'refeodalisering.' Zij creëert juist een opening voor *doing gender*, *doing ethnicity* en *doing family* waarbij ze, dankzij het gegeven dat de betrokken actoren worden gezien als begiftigd met *agency*, kan laten zien hoe gender, etniciteit en familie onderwerp kan worden van (subversief) onderzoek en onderhandeling en hoe deze concepten opnieuw gestalte kunnen krijgen in praktijken.

Uit de analyse van *Vom Weltmarkt in den Privathaushalt. Die neue Dienstmädchen im Zeitalter der Globalisierung* blijkt mijns inziens dat het concept van het dienstmeisje niet meer accuraat is vanwege sociaal politieke en culturele veranderingen. Alhoewel uitsluitingsmechanismen, asymmetrieën en

hiërarchische structuren voortbestaan, zijn zij verschoven. Migratie en globalisatie zijn processen in *'den[en] sich gleichzeitig neue Handlungsmöglichkeiten und neue soziale Ungleichheiten entwickeln. Letztere kann man nicht nur beschreiben, man kann auch etwas dagegen tun'* (p. 210). Lutz zet het handelingsperspectief van alle actoren (onderzoeker, helpers, opdrachtgevers) expliciet centraal in het begin van het boek en ze zet dat in de rest van het boek door. In het slot wordt zelfs het handelingsperspectief van de lezers van het boek ter sprake gebracht. Daarmee sluit ze zich aan bij die onderzoekers die de wenselijkheid van een wisseling van het perspectief in Migrantenstudies ondersteunen en in de praktijk laten zien hoe dat te doen.

Erika Doucette

► **The gender question in globalization: changing perspectives and practices**
Tine Davids en Francien van Driel
(Eds.)

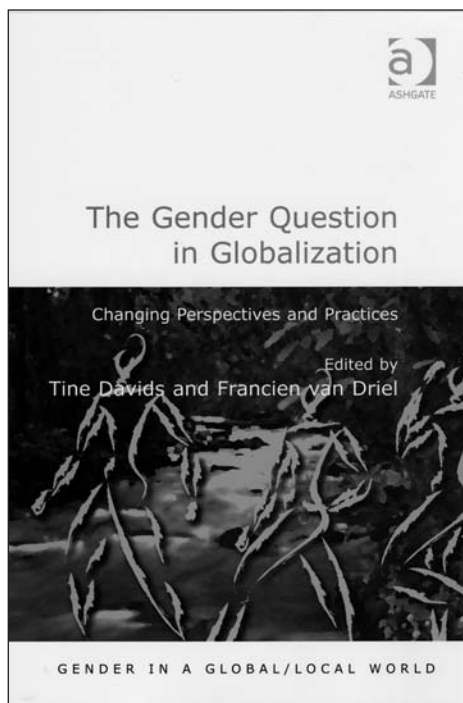
Aldershot and Burlington, Ashgate, 2005.
234 blz. Hardcover: \$ 99 ISBN: 10: 0 7546 3923

In *The gender question in globalization* verdedigen Tine Davids en Francien van Driel het belang van een genderperspectief in studies over globalisering. Ze plaatsen zich daarmee in een rijke internationale academische traditie die zich uitstrekt van de vroege feministisch-Marxistische kritiek op het kapitalisme (Nash and Fernández-Kelly) tot hedendaagse studies rondom gender en migratie (Kofman), gender en internationale relaties (Youngs) en gender en economische ontwikkeling (Mitter). Dit is de vijfde titel in een door Ashgate uitgegeven serie over *Gender in a global/local world* onder leiding van Jane Parpart, Pauline

Gardiner Barber en Marianne Marchand. De bundel is duidelijk geïnspireerd door Marchands publicatie over *Gender and global restructuring* (2000) maar is uniek, ook in Nederland, omdat het bijdragen over gender en globalisering bevat van onderzoekers uit verschillende disciplines, werkzaam in verschillende delen van de wereld, maar met Nederland als thuisbasis. Het boek bevat perspectieven op 'gender and globalization' vanuit de Antropologie, Politicologie, feministische theorie, ontwikkelingsstudies, migratiestudies, en conflictstudies. In (korte) artikelen komen zeer uiteenlopende kwesties in verschillende locaties ter wereld aan de orde. Op een na zijn alle auteurs aan Nederlandse instituten verbonden; vooral de Radboud Universiteit en de Vrije Universiteit zijn goed vertegenwoordigd.

Om dit boek als 'a state of the art analysis of feminist scholarship about globalization' te presenteren, zoals de redacteuren van de serie doen, vind ik – gezien de nationale *bias*, de dominantie van de antropologie, en het gebrek aan aandacht voor ontwikkelingen binnen mediastudies – ietwat overdreven. Maar de bundel getuigt zeer zeker van de kwaliteit en de (internationale) ambities van een bepaalde vorm van feministisch onderzoek in Nederland. Nog meer dan Marchand willen Davids en Van Driel breken met een trend binnen het feminisme die globalisering associeert met patriarchaal neoliberal kapitalisme waarbinnen vrouwen *a priori* het slachtoffer zijn, of in het beste geval, *agents of resistance*. Dat er complexe verschillen zijn tussen en binnen vrouwenlevens, en dat ook mannen vele posities moeten innemen, vaak buiten hun wil om, ligt aan de basis van het gender begrip in deze studie. Gender is hier 'pervasively global and deeply local' (15).

Het boek begint met een fantastisch (lang) citaat van de Amerikaanse antropologe Anna Tsing, dat ik hier gedeeltelijk overneem:



Imagine an internet system, linking up computer users. Or a rush of immigrants across national borders. Or capital investments shuttled to various offshore locations. These world-making 'flows' are not just interconnections but also the re-carving of channels and the remapping of the possibilities of geography. Imagine the landscape nourished by the creek. Yet even beyond the creek's 'flows', there are no stable landscape elements: Trees sprout up, transforming meadows into forests, cattle browse on saplings ... Consider the perspective of the earthworm, looking for rich soils, or the weed, able to flourish in both meadow and forest ... To tell the story of this landscape requires an appreciation not only of changing landscape elements but also of the partial, tentative, and shifting ability of the story teller to identify the elements at all. (p.3)

Het landschap van de globalisering dat in deze bundel van nabij, en in al zijn grilligheid,

wordt onderzocht is er een bekeken door de bril van Genderstudies. Drie dimensies worden daarbij analytisch onderzocht:

- 1 het algemene discours waarin over mannen en vrouwen wordt gesproken. Denk aan het stereotype van de man die brood op de plank brengt, of van de (alleenstaande) vrouw als slachtoffer van de toenemende armoede;
- 2 de instituties en praktijken die daarmee gepaard gaan, zoals de huwelijkswetten of statistieken over armoede. Tot het niveau van de instituties worden ook de categorieën gerekend die gender differentiëren: klasse, etniciteit, (homo)seksualiteit;
- 3 de actieve beleving en invulling van al die algemeenheden door specifieke mannen en vrouwen in verschillende locaties. Hier wordt vooral aandacht besteed aan de complexiteit van de subjectieve ervaring en identificatie.

Het gevolg van deze drievoudige benadering is dat in iedere *case study* zowel het globale als het lokale niveau in beeld komt, en dat er ruimte is voor een studie van gender en globalisering als (beide) historisch en cultureel variabele processen. Om terug te keren naar het citaat van Tsing: verschillende elementen in het landschap worden zichtbaar al naargelang de dimensies die men belicht en met elkaar in contact brengt. Meer nog: met het gekozen perspectief verschillen niet alleen de elementen maar ook het landschap als geheel. Alleen jammer dat in deze bundel technologie (zoals internet) verder niet meer in het plaatje verschijnt.

Niet in alle hoofdstukken zijn de drie dimensies van gender en globalisering even uitgebreid en in relatie tot elkaar aanwezig, maar er zijn duidelijk terugkerende patronen. Het eerste deel, 'Local lived realities: agency instead of victimization,' zet de lokale beleving van, en interventie in, globale mo-

derniseringsprocessen centraal. Het bevat bijdragen over de veranderende rol van vrouwelijke arbeiders in de geherstructureerde Argentijnse auto-industrie (Lineke Stobbe), over de tegenstrijdige beeldvorming van/door secretaresses in de gemoderniseerde Peruviaanse ambtenarij (Lorraine Nencel), en over de impact van wereldwijde AIDS-discussies op lokale constructies van mannelijkheid in Senegal (Anouka van Eerdewijk). Neoliberalisering op de werkvloer of in het dorpsleven gaat samen met nieuwe mogelijkheden voor de een en bevestiging van seksistische vooroordelen voor de ander. Vaak spelen beide zich af in het dagelijkse leven van een en dezelfde persoon. Niet alleen vrouwen maar ook mannen moeten leren leven met de onzekerheden die de 'interplay of the local and the global' kenmerken. Neem nu de twintigjarige Malick uit Dakar, die aan de verschillende eisen rondom zijn seksueel ingevulde mannelijkheid probeert te voldoen in een context van toenemende emancipatie van Senegalese vrouwen, van werkloosheid onder jonge mannen, en van (hoofdzakelijk) westerse associaties tussen Afrika en AIDS. Het artikel van Eerdewijk ontrafelt de conflicten in perceptie en ervaring van seksualiteit terwijl het zich beweegt van het lokale niveau van Malicks beleving (via interviews en observatie) tot de grotere nationale en mondiale processen van AIDS bestrijding en verstedelijking in Afrika (via statistieken, theorievorming en discoursanalyse).

Het tweede deel, 'Unexpected outcomes: globalization and the production of difference,' flirt met het deconstructiedenken van het poststructuralisme, maar past dat niet consistent toe. De focus ligt nu op de onvoorspelbare lokale effecten en op de onvoorziene transformaties binnen bepaalde mondialiseringsprocessen. We lezen over de verrassende lokale aanpassingen in de wereldwijde vertalingen van het beruchte Amerikaanse feminis-

tische boek *Our bodies, ourselves* (1971, Kathy Davis). In een voor mij zeer ontluisterende bijdrage over Zuid-Soedan van de hand van Dorothea Hilhorst en Mathijs van Leeuwen wordt de complexiteit van vrouwen en vredeshandhaving ontrafeld. Nadat ze hebben aangetoond hoe internationaal de oorlog in Zuid-Soedan wel is, en wat de verschillende rollen van verschillende vrouwelijke organisaties zijn in het beheersen dan wel exploiteren van het conflict, richten de auteurs hun pijlen op internationale NGOs die zonder kennis van zaken en louter op basis van retoriek beslissen om lokale vredesinitiatieven massaal te financieren. Hoewel deze interventies zijn mislukt, hebben ze toch onvoorziene gevolgen gehad voor het dagelijks leven van vrouwen in de regio. De reeks in dit tweede deel van het boek eindigt met twee vergelijkende *casestudies*: een analyse van de integratie en overlevingsstrategieën van ongetrouwde moeders uit Suriname, de Antillen en Marokko in Nederland (Annelou Ypeij) en een vergelijking van het zwangerschapsbeleid in 'free-trade zones' in Marokko en Mexico (Fenneke Reysoo).

'Glocalized gender identities: tradition and modernity deconstructed' is het laatste en meest coherente deel omdat het de thematiek van gender en globalisering systematisch plaatst in het licht van de spanning tussen traditie en (culturele, economische en politieke) modernisering. Niet onverwacht luidt de conclusie dat deze binaire oppositie, en die tussen het Westen en niet-Westen, geen recht doet aan de vele complexe parallele moderniteiten die zich op verschillende plaatsen tegelijk voordoen. Er zijn hoofdstukken over de veranderende, voor vrouwen doorgaans nadelige, traditie van de bruidschat ('dowry') in Indië (Marion den Uyl); over de transformaties in de status van gender en gezinsrelaties in een Islamiserend post-koloniaal Soedan (zeer gesofisticeerde analyse door Karin Willemse); over het populaire, maar zeer dubbel-

zinnige, icoon van moederschap in een democratiserend Mexico (Tine Davids); en over de hybride constructie van identiteiten op het snijvlak van moderniteit en traditie door Iraans-Amerikaanse vrouwen in Los Angeles (Halleh Ghorashi).

Hoewel zeer divers in *cases*, locaties en methoden, slaagt deze bundel erin een coherent multidimensionaal beeld te scheppen van 'gendered agency' op het snijvlak van het lokale en het globale. Dat is mede dankzij het goede redactiewerk door Davids en Van Driel: zij hebben hun auteurs gevraagd om aan het begin van ieder artikel een positionering in het centrale debat op te nemen. We krijgen daardoor een duidelijk beeld van het wisselende perspectief van waaruit er naar gender en globalisering wordt gekeken. Voeg daarbij nog de zeer gestructureerde driedeling van het boek (de drie inhoudelijke dimensies en de drie delen) en de in- en uitleiding door de redacteurs, en de keuze voor het citaat van Tsing blijkt terecht: het boek levert mooie snapshots die samen het grillige landschap van de globalisering in kaart weten te brengen zonder in clichés over mannen en vrouwen te vervallen. Maar voor een lezer die ook geïnteresseerd is in de cruciale rol van technologie in het globaliseringsproces wijst dit citaat op een gemiste kans. Aandacht voor de inzichten vanuit media- en communicatiestudies had de bundel voor een breder publiek nog urgenter gemaakt.

Ginette Verstraete

Literatuur

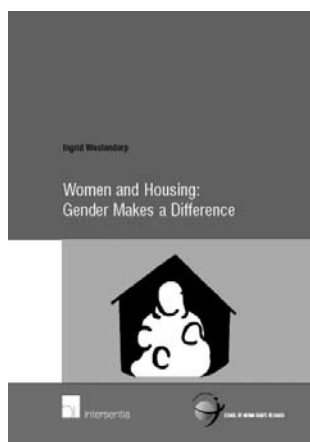
- Davis, K. (1971). *Our bodies, ourselves*. The Boston women's health book collective. New York: Simon and Schuster.
- Kofman, E. et al. (2000). *Gender and international migration in Europe: employment, welfare, and politics*. London: Routledge.
- Marchand, M.H. and A. Sisson Runyan (Eds.) (2000). *Gender and global restructuring: sightings, sites and resistances*. London: Routledge.
- Nash, J. and P. Fernández-Kelly (Eds.) (1983). *Women, men, and the international division of labor*. Albany: SUNY Press.
- Ng, C. and S. Mitter (2005). *Gender and the digital economy: perspectives from the developing world*. London: Sage.
- Youngs, G. (1999). *International relations in a global age: a conceptual challenge*. Cambridge: Polity.

► Women and housing: gender makes a difference

Ingrid Westendorp

Dissertatie Universiteit Maastricht,
1 juni 2007
Antwerpen: Intersentia 2007
xvi + 405 pp., ISBN 90-5095-669-6
School of Human Rights Research, vol. 23
€ 75,-

Het is gangbaar om mensenrechten in twee categorieën te verdelen: klassieke rechten en sociale rechten. Tot de klassieke rechten behoren de zogenaamde vrijheidsrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, het kiesrecht, de godsdienst- en de verenigingsvrijheid. Tot de sociale (en economische) rechten worden welzijnsachtige rechten gerekend: recht op onderwijs, op gezondheidszorg, op een redelijke levensstandaard. Als kenmerkend voor de eerste soort rechten wordt beschouwd dat ze overheden voornamelijk verplichten tot niets doen; de rechten vrijwaren burgers van overheidsbemoeienis. Sociale rechten daarentegen zetten overheden juist aan tot activiteit: ze moeten zorgen voor scholen, voor ziekenhuizen enzovoorts. Deze tweedeling wordt weerspiegeld in het mensenrechten-instrumentarium van de Verenigde Naties. Dankzij de Koude Oorlog bestaat de 'mensenrechtencatalogus' niet uit één verdrag, zoals



oorspronkelijk de bedoeling was, maar uit twee: het Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten (IVBPR) en het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (IVESCR), beide uit 1966. Er is een belangrijk verschil in focus tussen deze verdragen. Het IVBPR is gericht op individuen – ‘allen’, ‘een ieder’ – aan wie bepaalde rechten en vrijheden worden toegekend, terwijl het IVESCR zich richt tot staten die zich moeten beijveren om de rechten mettertijd te realiseren – ‘de staten die partij zijn bij dit verdrag erkennen’ of ‘verbinden zich tot’. De consequentie hiervan is dat het veel lastiger is om rechten uit het IVESCR voor de rechter in te roepen. Daarom worden sociale rechten ook wel gekwalificeerd als ‘zwakke rechten’.

De dissertatie van Ingrid Westendorp is geheel gewijd aan het recht op huisvesting van vrouwen. Dat is een opmerkelijke prestatie nu het recht op huisvesting niet meer dan een onderdeelje is van een van de ‘zwakke’ sociaal-economische rechten uit het IVESCR. Artikel 11(1) IVESCR bepaalt dat iedereen recht heeft op ‘een behoorlijke levensstandaard voor zichzelf en zijn gezin [sic], daarbij inbegrepen toereikende voeding, kleding en huisvesting’.

Westendorp onderzoekt in hoeverre gender bepalend is voor de realisering van dit recht op adequate huisvesting. Met die vraag blijkt zij de doos van Pandora te openen. De huizenjacht met Westendorp voert langs de meest onverwachte plekken: van blijfhuizen, via stemlokalen, kinderdagverblijven en pornoshops tot vluchtelingenkampen. Haar holistische aanpak en aandacht voor de interferentie van rechten levert nieuwe informatie en verrassende ideeën op en biedt stof tot nadenken. Dat is geen overbodige luxe. Wereldwijd is meer dan een miljard mensen dakloos of heeft een onderkomen dat aan geen enkele (VN-)standaard voldoet. Tel daarbij op dat 70 procent van de groep allerarmsten vrouw is, en het is duidelijk dat het recht op huisvesting en in het bijzonder dat van vrouwen bij lange na niet wordt gerealiseerd. De onmacht van de internationale gemeenschap spreekt ook uit de zogenaamde Millennium Development Goals (MDGs), waarvan er één is om vóór 2020 de levens van 100 miljoen bewoners van sloppenwijken ‘significant te verbeteren’. De andere 99 miljoen moeten dus hun ziel in lijdzaamheid bezitten (UN General Assembly Resolution 55/2, 18 september 2000). Overigens worden de MDGs als zeer ambitieus beschouwd en wordt alom getwijfeld aan de haalbaarheid ervan. Wie wil weten hoeveel van de plannen inmiddels is gerealiseerd kan terecht op www.mdgmonitor.org.

Terug naar het recht op fatsoenlijke huisvesting, een onderwerp dus dat niets aan actualiteit te wensen overlaat. Westendorp laat er geen twijfel over bestaan dat vrouwen beduidend meer risico lopen dan mannen om het zonder (behoorlijk) dak boven hun hoofd te moeten stellen. Dat is zelden toe te wijzen aan één oorzaak en bovendien treffen de gevolgen van dakloosheid vrouwen vaak anders en harder. Westendorp wijst bijvoorbeeld op het veelvoorkomende – al dan niet in wetten vastgelegde – discriminatoire erfrecht. Vrou-

wen erven vaak niet of niet alles van hun man, en in sommige culturen worden weduwen zelf voorwerp van vererving: zij worden automatisch de vrouw van hun zwager en als ze dat niet willen moeten ze weg. Soms vinden ze elkaar dan weer als *squatters*. In Bangladesh hebben ze daar zelfs een naam voor: een bustee is een squatterskamp van weduwen. Problematisch is dat dergelijke oorzaken van dakloosheid doorgaans niet worden beschouwd als uitzetting, waartegen het recht op huisvesting bescherming biedt. Zo blijft deze problematiek onzichtbaar voor het recht.

Maar ook wanneer de oorzaak van dakloosheid wel binnen de reikwijdte van de rechtsbescherming valt, is de kans groter dat vrouwen desondanks bescherming ontberen, omdat de uitzetting rechtmatig wordt geacht. Vrouwen lopen bijvoorbeeld vanwege hun lagere inkomen meer kans uit huis te worden gezet wegens huurachterstand. In dat geval vormt de uitzetting geen inbreuk op het recht op huisvesting. Ook het schoonvegen van gekraakte stukjes grond en uithuiszettingen wegens illegale bewoning is geen schending van het recht op huisvesting. De kans dat vrouwen hierdoor dakloos worden is ook relatief groot, omdat de groep allerarmsten voor 70 procent uit vrouwen bestaat. Eenmaal dakloos lopen vrouwen vaak tegen andere problemen op dan mannen, zeker wanneer zij ook nog voor kinderen moeten zorgen. Geweld, verkrachting, en afpersing kunnen aan de orde van de dag zijn en door hun zorgverantwoordelijkheden, hun lagere status in de maatschappij, de moeizamer toegang tot de arbeidsmarkt, en door slecht verzorgde zwangerschappen verzwakte gezondheid zijn dakloze vrouwen vaak (nog) veel kwetsbaarder dan mannen.

Westendorp concludeert dat door de androcentrische manier waarop het recht op huisvesting tot op heden wordt geïnterpreteerd, geen bescherming wordt geboden te-

gen oorzaken en gevolgen van dakloosheid waar mannen geen last van hebben. Daardoor ontbreekt ook het inzicht dat vrouwen niet alleen andere, maar ook méér risico's lopen om dakloos te worden, alsook dat dakloosheid vrouwen niet altijd voor dezelfde problemen plaatst als mannen.

Door haar holistische benadering biedt Westendorp de lezer een enorm breed beeld van de problematiek. Soms echter lijkt de auteur zich wel eens wat te zeer te laten meeslepen door haar alomvattende benadering van het onderwerp. Zo beschouwt zij huisvesting waar geen school in de buurt is als inadequate huisvesting. Maar het is natuurlijk de vraag of dat nog een probleem is van huisvesting, of dat we hier zijn gekomen op het terrein van het onderwijs. En zo ligt in de kracht van het boek – de breedheid – ook een zwakke plek verscholen: door de vele bomen verliest men soms het bos uit het oog. Daardoor lijkt alles ineens aangepakt te moeten worden. Gegeven de omvang van de problematiek lijkt het echter verstandiger om te beginnen met de meest prangende kwesties, maar daarin maakt Westendorp geen keuze. Dat doet ze wel op haar eigen terrein, het recht: een interessante suggestie van Westendorp om de dominante mannelijke standaard van het recht te doorbreken, is om staten die partij zijn bij mensenrechtenverdragen waarin het recht op huisvesting is neergelegd specifieke vragen te laten beantwoorden waarmee genderbias in het nationale huisvestingbeleid zichtbaar kan worden gemaakt. Dat lijkt me de moeite van het proberen waard.

Een opmerking nog over de opbouw van het boek. Na een korte inleiding volgt een hoofdstuk over de ontwikkeling van het recht op huisvesting als een onderdeel van het recht op een behoorlijke levensstandaard naar het recht op huisvesting als een autonoom mensenrecht. De volgende twee hoofdstukken vormen in feite de kern van het boek.

In het vijfde hoofdstuk volgen conclusies en aanbevelingen.

Westendorp bespreekt in hoofdstuk 3 factoren die het recht van vrouwen op huisvesting beïnvloeden, zoals discriminatoire bepalingen in het erfrecht, familierecht en eigendomsrecht, maar ook landrechten, politieke participatie en het recht op arbeid en op privacy. In hoofdstuk 4 analyseert zij vervolgens de bestaande (mensenrechtelijke) normen en procedures die het recht van vrouwen op huisvesting moeten waarborgen.

Deze opbouw is soms wat verwarrend, omdat de hoofdstukken 3 en 4 in feite dezelfde onderwerpen behandelen, vanuit verschillende invalshoeken. Daardoor ontstaat er nogal wat overlap. Ook de indeling van de hoofdstukken spreekt niet geheel vanzelf. Hoofdstuk 3 bevat bijvoorbeeld naast een paragraaf over privaatrechtelijke kwesties een paragraaf over mensenrechtelijke thema's. Veel privaatrecht, zoals het recht op eigendom, erfrecht, en handelingsbekwaamheid van vrouwen wordt echter ook door mensenrechtelijke normen bestreken. Dat blijkt ook wel, omdat onder het kopje mensenrechten opnieuw aandacht wordt besteed aan eigendom. Ook is niet duidelijk waarom het recht op politieke participatie, eigendomsrecht en het recht op privacy hier kennelijk van groter belang zijn dan andere mensenrechten. Hier lijkt zich het ontbreken van een theoretisch kader te wreken.

Door de herhalingen leent het boek zich wat minder om gewoon van voor naar achter te worden gelezen. Maar dissertaties (in ieder geval juridische) worden eigenlijk zelden als gewoon boek ter hand genomen. Het is daarom van groter belang dat de indrukwekkende hoeveelheid informatie die in dit boek is verwerkt goed toegankelijk is gemaakt door middel van een trefwoordenlijst en een gedetailleerde hoofdstukindeling. Daarmee is het een prima handboek en naslagwerk, waar ik zeker nog veel gebruik van zal maken.

Marjolein van den Brink